

КОЛАБОРАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ – ЗЛОЧИН ПРОТИ ОСНОВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ¹

COLLABORATION IS A CRIME AGAINST THE NATIONAL SECURITY OF UKRAINE

Яковлюк І.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри права Європейського Союзу

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У повсякденному житті колаборація – це явище позитивне, оскільки передбачає спільну діяльність у певній сфері двох або більше людей чи організацій для досягнення спільної мети шляхом консенсусу. Однак колаборація піл час війни кардинально змінює своє значення, перетворюючись на багатогранне і суперечливе соціальне явище, що наповнене негативного змісту та емоційного забарвлення: якщо в одних випадках – це свідомо зрада своєї держави, то в інших – це вимушений крок, що забезпечує виживання населення на окупованих територіях.

У науковій літературі проблема колаборації під час війни стала предметом глибоких і всебічних досліджень після Другої світової війни. На основі аналізу історичного досвіду колабораціонізму в різних державах Європи, які були повністю або частково окуповані, дослідники виокремлюють різноманітні прояви співпраці з окупантами.

Метою дослідження є критичне осмислення еволюції кримінально-правових підходів щодо визначення колабораційної діяльності та встановлення відповідальності за неї. У статті констатовано, що вітчизняному законодавцю знадобилося вісім років для внесення змін до Кримінального кодексу, які б передбачали визначення колабораційної діяльності шляхом диференціації її різних форм прояву, а також запровадження кримінального покарання за неї. У статті зазначається, що крім форми колабораціонізму потребують змістовного уточнення та відмежування від інших складів злочинів проти основ національної безпеки України.

Попри недостатню поширеність наголошено на особливий небезпеці колабораційної діяльності в сфері освіти, оскільки вона перешкоджає збереженню культурної спадщини України та національної пам'яті українського народу як головних елементів формування його ідентичності, консолідації й розвитку української нації

Ключові слова: колабораційна діяльність, колабораціонізм, країна-агресор, кримінальна відповідальність, Україна.

In everyday life, collaboration is a positive phenomenon, as it involves two or more people or organizations working together in a particular area to achieve a common goal through consensus. However, collaboration in times of war radically changes its meaning, turning into a multifaceted and controversial social phenomenon filled with negative content and emotional coloration: in some cases, it is a deliberate betrayal of one's state, while in others it is a forced step to ensure the survival of the population in the occupied territories.

In the academic literature, the problem of collaboration during the war became the subject of in-depth and comprehensive research after World War II. Based on the analysis of the historical experience of collaborationism in various European countries that were fully or partially occupied, researchers identify various manifestations of cooperation with the occupiers.

The purpose of the study is to critically reflect on the evolution of criminal law approaches to defining collaboration and establishing liability for it. The article states that it took eight years for the national legislator to amend the Criminal Code to define collaboration activities by differentiating its various forms of manifestation and to introduce criminal punishment for it. The article notes that the creamy forms of collaborationism require substantive clarification and distinction from other corpus delicti of crimes against the foundations of Ukraine's national security. Despite the lack of prevalence, the author emphasizes the particular danger of collaboration in the field of education, as it impedes the preservation of the cultural heritage of Ukraine and the national memory of the Ukrainian people as the main elements of the formation of its identity, consolidation and development of the Ukrainian nation.

Key words: collaboration, collaborationism, aggressor country, criminal liability, Ukraine.

Постановка проблеми. У зв'язку з агресією росії проти України, яка розпочалася в 2014 р., перед вітчизняним законодавцем постало питання стосовно законодавчого визначення такого явища як «колабораційна діяльність» та встановлення за неї кримінальної відповідальності, зважаючи на її небезпеку для суверенітету і територіальної цілісності України та її національної безпеки. Проте тривалий час законодавець оминав своєю увагою це питання і лише в 2017 р. до Верховної Ради було внесено два відповідних законопроекти, які, щоправда, були відкликані у 2019 р. Предметом серйозної уваги народних депутатів України це питання стало лише 2021 р., коли до парламенту було внесено два законопроекти від конкуруючих політичних сил Слуга народу і Європейська солідарність. Однак російська агресія 2022 р. спонукала парламент розглянути і ухвалив Закон про доповнення Кримінального кодексу України статтею 111¹ Колабораційна діяльність.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання кримінально-правової оцінки колабораційної діяльності тривалий час залишалося малодослідженим² з огляду на істотну політичну складову питання, яка відлякувала не

тільки багатьох дослідників (виключенням стали наукові праці М. Рубашенко [1; 2], Є. Письменський [3; 4], А. Трофименко [5], Є. Цибуленко та І. Тетера [6].), але й законодавців, на розгляд яких перші законопроекти, що визначали зміст колабораційної діяльності та передбачали кримінальну відповідальність за неї, були внесені лише у 2017 р., але вже в 2019 р. відкликані. Ситуація почала змінюватися у 2021 р., визнання конкурсною комісією Національного фонду досліджень України переможцем проекту «Колабораціонізм на тимчасово окупованих територіях України: проблеми правової оцінки, гарантування прав і свобод людини та реінтеграції територій» (№ 2021.01/0106), представленого Національним юридичним університетом імені Ярослава Мудрого (розробник проекту – М. Рубашенко).

Ухвалення 3 березня 2022 р. Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність)» дало поштовх до активної розробки даного напрямку наукових досліджень, до якого долучилися Н. Антонюк [7], О. Кравчук і М. Бондаренко [8], Т. Лисько та Б. Літвінчука [9] та ін. Однак, попри значний масив публікацій, що з'явився протягом 2022–2023 років, слід констатувати існування певних прогалів, що пов'язане насамперед з недосконалістю правового регулювання.

¹ Дослідження за підтримки НФДУ (проект № 2021.01.0106).

² Виключенням були дослідження колабораціонізму в період Другої світової війни.

Метою статті є дослідження еволюції підходів до законодавчого регулювання колабораційної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Збройна агресія російської федерації проти України триває з 20 лютого 2014 р. Якщо у 2014 р. політична криза в Україні, анексія Росією Криму та взяття нею під свій контроль частини Донецької та Луганської областей, а також масована антиукраїнська пропаганда деморалізувала частину населення Сходу та Півдня, то початок війни 2022 р. українська держава та громадянське суспільство продемонстрували значну стійкість. Попри це окупація значної частини території України створила нову реальність для українського населення на суміжних територіях, залишивши мало місця для компромісу та змусивши людей вдатися до складного вибору. Окремі громадяни України та юридичні особи сприяють Росії у здійсненні агресивних дій, розгортанні збройного конфлікту проти України, включаючи підтримку збройних формувань та окупаційних адміністрацій держави-агресора та інші дії, які кваліфікуються як колабораціонізм [10].

В умовах війни український уряд обмежений у можливостях протидії політиці Росії на окупованих територіях, але він попри це намагається зберегти лояльність своїх громадян та запобігти їхній співпраці з агресором. Українська влада шукає способи спілкування з населенням на окупованих територіях, щоб переконати громадян, що держава їх не залишила на одинці з їхніми проблемами.

Важливу роль у цій діяльності відведено Міністерству з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій, яке докладає зусиль для повернення громадян України, насильно переселених до Росії (особливо дітей); поширює інформацію про те, як поводитись у разі примусової депортації, про те, як чоловікам на окупованих територіях уникнути призову на військову службу, а також про те, яка поведінка громадян відповідно до кримінального законодавства України вважається колабораціонізмом та як можна уникнути примусу до цього³.

Нехай і не одразу, але зрештою адміністрації багатьох окупованих міст відповідно до розпорядження обласних військових адміністрацій перебралися на підконтрольну українському уряду територію, звідки підтримують зв'язок зі своїми мешканцями через соціальні мережі та інші канали.

Проблема колабораційної діяльності і кримінальної відповідальності за неї постала вперше в 2014 р., коли РФ анексувала Крим та підтримувала російські гібридні сили на окупованій частині Донбасу. З того часу серед теоретиків і практиків насамперед кримінального права точилися дискусії з приводу вживання значення «колаборант» до жителів цих територій⁴. До початку воєнної агресії в 2022 р. український уряд уникнув вживання слова «колаборант», щоб не ображати населення окупованих територій⁵.

На етапі розробки проекту Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» (2014 р.) було передбачено кримінальну відповідальність за колабораційну діяльність, якою пропонувалося вважати «умисне, добровільне співробітництво у будь-якій формі з окупаційною державою або її представниками на шкоду держав-

ним інтересам України». Однак, Агентство ООН у справах біженців в Україні розкритикувало вказане положення через його надто широкий і нечіткий характер [12]. У підсумку до тексту Закону ця норма не увійшла.

До нормативного визначення колабораційної діяльності і встановлення відповідальності за неї народні депутати повернулися лише в 2017 р., коли було підготовлено два законопроекти⁶:

а) «Про заборону колабораціонізму (№ 6170)», поданий до Верховної Ради групою народних депутатів на чолі з І. Лапіним (передбачалося також доповнити Кримінальний кодекс України статтею 111-1⁷) і відкликаний у 2019 р. [14];

б) «Про захист української державності від проявів колабораціонізму (№ 7425)», поданий до парламенту групою розробників на чолі з активістом В. Овчаренком та юристкою І. Лоюк і відкликаний у 2019 р. [15].

Однією з причин відкликання законопроектів стала в цілому неагитивна їх оцінка («спідходи, запропоновані законопроектами, відлунюють відомими підходами НКВД до громадян Радянського Союзу, що залишилися на окупованій Німеччиною території під час другої світової війни»), висловлена у правовому висновку, підготовленому в 2019 р. за сприяння Програми USAID «Права людини в дії» [11].

Верховна Рада України повернулася до законодавчого врегулювання колабораційної діяльності лише після початку російської агресії: 3 березня 2022 р. парламент ухвалив Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність)» [16], який набрав чинності з 16 березня 2022 р. В основу Закону ліг проект, внесений в порядку законодавчої ініціативи народними депутатами (Є. Чернев та ін.) рівно за рік до початку агресії – 22 лютого 2024 р. [17]. Відповідно конкуруючий законопроект, внесений 23 лютого 2021 р. групою депутатів на чолі з П. Порошенком і М. Саврасовим [18], було відхилено.

Як наслідок, зазнало змін ставлення до колабораційної діяльності як на рівні правників і політиків, так і суспільства в цілому. У пояснювальній записці до проекту Закону (2022 р.) було зазначено: колабораціонізм як явище підриває національну безпеку України та становить безпосередню загрозу державному суверенітету, територіальній цілісності, конституційному ладу та іншим національним інтересам України [19].

Конструктивною новою стаття 111¹ є найбільшою за кількістю частин серед статей Особливої частини Кримінального кодексу – вона закріпила досить широкий спектр форм колабораціонізму⁸ [20]:

⁶ Слід зазначити, що у 2018 р. Всеукраїнський громадський рух «Сила права» запропонував проект Закону України «Про прощення», який містив досить спірні підходи до вирішення ситуації з кримінальною відповідальністю за колабораційну діяльність. Зокрема, його автори пропонували розрізняти вимушений і свідомий колабораціонізм, застосувати «процедуру прощення» до тих громадян, які співпрацювали з окупаційними «адміністраціями» на Донбасі чи на території анексованого Криму [13].

⁷ Стаття 111-1 КК України

1. Співпраця громадянина України з російською окупаційною владою та створення чи підтримуваними Російською Федерацією незаконними збройними формуваннями в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі, а також на тимчасово невідконтрольних органах влади України територіях окремих районів Донецької та Луганської областей, крім випадків, передбачених частиною другою статті 3 Закону України «Про заборону колабораціонізму» – карається позбавленням волі на строк від дванадцяти до п'ятнадцяти років з конфіскацією майна або без такої.
2. Не підлягають відповідальності за колабораціонізм громадяни України, які були змушені співпрацювати з російською окупаційною владою та створеними чи підтримуваними Російською Федерацією незаконними збройними формуваннями під впливом фізичного примусу, торгун чи катувань.

⁸ 1) публічне (в тому числі через Інтернет) заперечення громадянином України збройної агресії проти України або заклик до підтримки рішень та/або дій держави-агресора;

2) добровільне зайняття громадянином посади (не пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій) у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території, у тому числі в окупаційній адміністрації держави-агресора;

³ Так, одним із завдань Міністерства є захист інформаційного суверенітету та забезпечення інформаційного впливу на мешканців тимчасово окупованих територій, прифронтових районів, а також деокупованих територій.

⁴ Так, пропонувалося визначити як колаборантів тих, хто обіймав посади в органах окупаційної адміністрації, організував псевдореферендум, брав участь у бойових діях (без убивств та пограбувань – бо це вже кримінал) чи проводив інформаційні кампанії проти української державності.

⁵ У правовому висновку, підготовленому в 2019 р. за сприяння Програми USAID «Права людини в дії», зокрема зазначалося: «Введення такого поняття [колабораціонізм] в обіг може збільшити напруження в суспільстві і сприяти погіршенню ставлення до осіб, які залишилися проживати на окупованій чи невідконтрольній території через ряд особистих чи сімейних обставин» [11].

У певному сенсі ця стаття Кримінального кодексу є відображенням положень попередніх проектів законів, зареєстрованих у Верховній Раді протягом трьох останніх скликань⁹. Охоплення однією статтею декількох видів правопорушень водночас підтверджує і сам законодавець, який використовує формулювання «вчинення кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України, передбачених статтею 111¹...», вносячи зміни цим же Законом до статей 55 та 96-3 КК [21, с. 130].

Зміст статті 111¹ Кримінального кодексу піддається критиці як правозахисними організаціями, так і органами державної влади. Реагуючи на них, Кабінет Міністрів України в порядку законодавчої ініціативи відповідно до резолюції Прем'єр-міністра України від 17 червня 2022 р. № 15189/0/1-22 в серпні 2022 р. вніс на розгляд парламенту розроблені робочою групою Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій проекти:

– Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо удосконалення відповідальності за колабораційну діяльність [22], яким передбачено нову редакцію ч. 4 статті 111¹ (проект Закону, зокрема, містить криміналізує саме добровільне провадження господарської діяльності у взаємодії з державою-агресором, незаконними органами влади, створеними на тимчасово окупованій території, у тому числі окупаційною адміністрацією держави-агресора, за винятком випадків, визначених законом).

– Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» щодо особливостей діяльності на тимчасово окупованій території України» [23]. Проект визначає заходи та діяльність, які можуть здійснювати на тимчасово окупованих територіях, або у взаємодії з державою-агресором, незаконними органами та окупаційною адміністрацією, суб'єкти владних повноважень, юридичні особи публічного права та інші суб'єкти господарювання, а також для виконання завдань держави зі збереження контролю над фактично окупованими після 24.02.2022 р. територіями та забезпечення життєдіяльності мешканців таких територій [24].

Станом на травень 2023 р. проект Закону перебуває на розгляді Комітету.

Слід зазначити, що під час війни уникнути проявів колабораційної діяльності неможливо. Вирішальними чинниками є тривалість окупації, військова обстановка, близькість до фронту, рівень жорсткості політики агресору щодо місцевого населення. Так, окуповані райони Київської, Сумської та Чернігівської областей на півночі України було звільнено в середньому протягом місяця

після початку агресії. Відповідно на цих територіях москві забракло часу для серйозних спроб встановити проросійську адміністрацію і завоювати лояльність місцевого населення. Інша ситуація складалася в Донецькій, Запорізькій, Луганській, Миколаївській, Харківській та Херсонській областях, окремі окуповані райони яких було звільнено восени, а інші залишаються окупованим і сьогодні. Населення всіх окупованих територій живе у страху та небезпеці¹⁰. Крім того, багато людей, особливо працівники бюджетної сфери, втратили роботу і засоби для існування, оскільки установи та підприємства закрилися, а пенсіонери втратили можливість отримувати пенсії. У цих умовах російська пропаганда нав'язувала населенню окупованих територій думку про те, що український уряд залишив своїх громадян напризволяще.

Важливим фактором заохочення колабораційної діяльності став прямий тиск окупантів на співробітників органів державної влади і місцевого самоврядування, а також державних установ, що залишилися на окупованій території, посади в яких заповнювалися лояльними країні-агресору кадрами. Спочатку місцева українська адміністрація продовжувала функціонувати в багатьох місцях, хоча і з обмеженими повноваженнями¹¹, але надалі почала замінюватися військово-цивільною адміністрацією країни-агресора.

Важливим напрямом окупаційної політики росії виступає русифікація українського населення, якою охоплені насамперед сфери мови, культури, освіти та історії. Ця діяльність становить безпосередню загрозу національній безпеці України, на що вказує внесення до Верховної Ради в порядку законодавчої ініціативи групою народних депутатів проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про національну безпеку України» щодо збереження культурної спадщини України та національної пам'яті» [25]. Не потребує спеціального зоведення той факт, що освіта відіграє ключову роль у збереженні культурної спадщини України та національної пам'яті українського народу як головних елементів формування його ідентичності, консолідації й розвитку української нації [26].

Російські окупаційні сили планують заборонити документообіг українською мовою (публічне використання української мови вже сприймається як ознака нелояльності до влади країни-агресора), а також з нового навчального року повністю «русифікувати освітній процес»¹². До речі, вказані дії країни-окупанта суперечить статті 29 Конвенції ООН про права дитини¹³ [27].

Реалізувати вказану політику окупанти не здатні без залучення українських вчителів. В цих умовах діяльність директорів шкіл і їх заступників з виховної роботи, які впроваджують російські освітні програми¹⁴ (нажаль, КК

3) пропаганда у закладах освіти на користь агресора з метою сприяння здійсненню збройної агресії проти України, встановленню та утвердженню тимчасової окупації частини території України, уникненню відповідальності за здійснення державою-агресором збройної агресії проти України, в тому числі впровадження ворожих стандартів освіти;

4) допомога ворожим формуванням (передача матеріальних ресурсів, ведення спільної господарської діяльності);

5) добровільне зайняття громадянином посади, пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території, у тому числі в окупаційній адміністрації держави-агресора, або добровільне обрання до таких органів, а також участь в організації та проведенні незаконних виборів та/або референдумів на тимчасово окупованій території або публічні заклики до проведення таких незаконних виборів та/або референдумів на тимчасово окупованій території;

6) організація та проведення заходів політичного характеру, здійснення інформаційної діяльності у співпраці з державою-агресором та/або його окупаційною адміністрацією, спрямованих на підтримку держави-агресора, її окупаційній адміністрації чи збройних формувань та/або на уникнення нею відповідальності за збройну агресію проти України, за відсутності ознак державної зради, активна участь у таких заходах;

7) добровільне зайняття посад у сфері правосуддя (суди, правоохоронні органи) та у військових формуваннях країни-агресора або надання їм допомоги.

⁹ На це вказує і той факт, що серед розробників проекту Закону був і керівник розробників проекту Закону «Про заборону колабораціонізму (№6170)» І. Лапін. Власне, в іншому разі проект Закону не міг би бути внесений до Верховної Ради України 24 лютого 2022 р., тобто в день початку агресії.

¹⁰ Так, після відновлення контролю українського уряду над звільненими територіями у багатьох населених пунктах було виявлено численні камери торгів, використання яких підтверджено свідченнями очевидців. Задokumentовано численні випадки вбивств, тортур, насилля.

¹¹ Наприклад, виконком міської ради Херсона продовжував працювати ще майже два місяці після взяття міста.

¹² На окупованих територіях представники країни-агресора влаштовують організаційно-методичні збори вчителів, примушуючи їх до співпраці.

¹³ Відповідно до статті 29 Конвенції ООН про права дитини освіта дитини повинна бути спрямована на:

b) виховання поваги до прав людини та основних свобод, а також принципів, проголошених у Статуті Організації Об'єднаних Націй;

c) виховання поваги до батьків дитини, її культурної самобутності, мови і національних цінностей країни, в якій дитина проживає, країни її походження та до цивілізацій, відмінних від її власної;

d) підготовки дитини до свідомого життя у вільному суспільстві в дусі розуміння, миру, терпимості, рівноправності чоловіків і жінок та дружби між усіма народами, етнічними, національними і релігійними групами, а також особами з корінного населення.

¹⁴ До речі, КК України не містить тлумачення поняття «впровадження». Під ч. 3 ст. 29 КК України може підпадати, наприклад, поширення системи «казачої освіти», впроваджується мілітарного виховання, ведення антиукраїнської пропаганди, прищеплення учням «російського патріотизму», пієтет до так званих «героїв» агресії рф проти України тощо.

України не містить тлумачення поняття «впровадження»), примушуючи вчителів переходити на них і навчати дітей російською мовою, а також погодження самих вчителів на «перекваліфікацію» за програмами окупантів, підпадає під поняття колабораціонізм.

В цілому, як зазначає освітній омбудсмен С. Горбачов, переважна більшість вчителів не йде на співпрацю з окупантами, але серед них все ж трапляються окремі випадки колаборації [28] (за даними СБУ з початку 2023 р. більше ніж 30 педагогам повідомлено про підозру у добровільній співпраці з ворогом; серед них – керівники створених російськими окупантами «відділів освіти», а також директори захоплених українських шкіл та ліцеїв [29]. Зважаючи на те, що у тимчасово окупованих регіонах роз-

ташовано близько 1300 шкіл, слід визнати, що колабораційна діяльність серед освітян дійсно є малопоширеним явищем. З цього приводу слід зазначити, що на відміну від частин 2, 5 та 7 статті 111¹ КК України частина 3 цієї статті, що передбачає відповідальність за впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти, не містить посилення на «добровільність», в наслідок чого як колабораційна діяльність може розглядатися і запровадження таких стандартів і під примусом¹⁵.

¹⁵ На думку заступниці міністра юстиції України В. Коломієць покарання за статтею Кримінального кодексу про колабораціонізм загрожує тим педагогам, які умисно пропагують російські нарративи у закладах освіти, підтримують тимчасову окупацію та навчають дітей за російською програмою [30].

ЛІТЕРАТУРА

1. Рубашенко М. А. Проблеми криміналізації публічного заперечення тимчасової окупації та встановлення зв'язків і взаємодії з незаконними органами на окупованих територіях. *Новітні кримінально-правові дослідження – 2021 : Альманах наукових праць / за ред. Є. Л. Стрельцова, О. В. Козаченка, О. М. Мусиченко. Миколаїв : МІП НУ «ОЮА», 2021. С. 123–131.*
2. Рубашенко М. А. Кримінальна відповідальність за колабораціонізм за чинним КК України. *Соціальна функція кримінального права: проблеми наукового забезпечення, законотворення та правозастосування: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 12–13 жовт. 2016 р.).* Харків, 2016. С. 328–331.
3. Письменський Є. Колабораціонізм у сучасній Україні як кримінально-правова проблема. *Право України.* 2020. № 12.
4. Письменський Є. О. Колабораціонізм як суспільно-політичне явище в сучасній Україні (кримінально-правові аспекти): наук. нарис. Северодонецьк, 2020. 121 с.
5. Трофименко А. Поняття «колабораціонізм» в проектах законів України. *Тенденції розвитку сучасної системи міжнародних відносин та світового політичного процесу: збірник матеріалів XI Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції (28 травня 2021 р.) / Під заг. ред. МВ Трофименка. Маріуполь: МДУ, 2021. С. 208–215.*
6. Цибуленко Є. та Тетера І. Міжнародно-правова кваліфікація окупації Донбасу. Псевдодержави і колабораціонізм на цій території. *Право України.* 2020. № 11. С. 65–79.
7. Antoniuk N. (2022). Criminal and legal assessment of collaborationism: a change of views in connection with Russia's military aggression against Ukraine. *Access to Justice in Eastern Europe.* Vol. 3, issue 15. <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-5-3-n000312>.
8. Кравчук О. О., Бондаренко М. С. Колабораційна діяльність: науково-практичний коментар до нової статті 111-1 КК. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2022. № 3/2022. С. 198–204. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-3/45>.
9. Лисько Т. Д., Літвінчук Б. С. Кримінальна відповідальність за колабораційну діяльність: аналіз судової практики. *Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право».* 2023. № 1 (66). С. 178–185.
10. Про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність): Пояснювальна записка до Проекту Закону № 5144 від 24.02.2021 р. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/25699>
11. Юридичний аналіз законопроектів про колабораціонізм на відповідність міжнародно-правовим стандартам. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/yurydychnyj-analiz-zakonoproektiv-pro-kolaboratsionizm-na-vidpovidnist-mizhnarodno-pravovym-standartam/>.
12. Законопроект про окупацію Криму обмежує людей в пересуванні – ООН. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2014/03/27/160361/>.
13. О прощени: проект Закону України. URL: <https://silva-prava.org/ru/none-ru/tekst-proektu-zakonu-ukrayini-pro-proshhennya/>.
14. Про заборону колабораціонізму: проект Закону. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61312.
15. Про захист української державності від проявів колабораціонізму: проект Закону. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63192.
16. Про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність): Закон України №2108-IX від 03 березня 2022 р. *Голос України.* №56 (7806). 2022. URL: <http://www.golos.com.ua/article/357225>
17. Про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність): проект Закону України. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71220.
18. Про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України (щодо кримінальної відповідальності за адміністративне, економічне, військове, політичне, військово-політичне та інше співробітництво з державою-агресором – колабораціонізм): проект Закону. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71206.
19. Про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність): пояснювальна записка до Проекту Закону № 5144 від 24.02.2021 р. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/25699>
20. Кримінальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
21. Яковюк І., Рубашенко М., Шульженко Н. Колабораційна діяльність (ст. 111-1 КК): загальний огляд та деякі законодавчі недоліки. *Деокупація. Юридичний фронт* [Електронне видання]: матеріали Міжнародного експертного круглого столу (Київ, 18 березня 2022 р.); упоряд. і наук. ред. О. В. Кресін. Київ: Держ. торг.-екон. ун-т, 2022. С. 130–134.
22. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо удосконалення відповідальності за колабораційну діяльність: проект Закону України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1432547>.
23. Про внесення змін до Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» щодо особливостей діяльності на тимчасово окупованій території України: Проект Закону України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1432536>.
24. Про внесення змін до Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» щодо особливостей діяльності на тимчасово окупованій території України: пояснювальна записка до Проекту Закону України. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40204?fbclid=IwAR2FcvqckExsrDAG_xL3rAP_Tj8aquiW1Ga7ipaz3s9aUAU4YtwuRXShEoc.
25. Про внесення змін до Закону України «Про національну безпеку України» щодо збереження культурної спадщини України та національної пам'яті: проект Закону України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1675340>.
26. Житинський О. В. Національна безпека і виклики в сфері освіти в контексті реінтеграції громадян України, що постійно проживають на тимчасово окупованій території. *Національна безпека України в умовах нових викликів і загроз*: зб. наук. статей за матеріалами І наук. практ. конф., присвяч. пам'яті проф. Ю. П. Битяка, м. Харків, 19 травн. 2023 р. / редкол.: С. Г. Серьогіна, І. В. Яковюк та ін. Харків, 2023.
27. Конвенція про права дитини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.
28. Які вчителі – колаборанти? URL: <http://www.nrcu.gov.ua/news.html?newsID=100600>.
29. СБУ викрила понад 30 освітян-колаборантів, які займалися русифікацією захоплених українських шкіл. URL: <https://t.me/SBUkr/7200>.
30. Кречетова Д. У Мин'юсті уточнили, кого з педагогів в окупації каратимуть за колабораціонізм. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2022/04/25/248395/>.